

Gianna Gardenal

ASPEKTI KRŠĆANSKOGA PREDREFORMISTIČKOG HUMANIZMA NA MLETAČKOM PODRUČJU

PRVOTNO OBJAVLJENO KAO:

"Aspetti dell'Umanesimo cristiano preriformistico in area veneta". U: *Italia - Slavia tra Quattro e Cinquecento : Marko Marulić umanista croato nel contesto storico-letterario dell'Italia e di Padova : atti della Giornata di Studio tenutasi presso l'Universita di Padova, il 7 dicembre 2001*, ur. Luciana Borsetto. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2004.
<http://www.ediorso.it/>

Prevela: MARGARETA ĐORDIĆ

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

djordic.margareta@gmail.com

Kao što ističe Stjepan Krasić¹, Marulić je bio pisac znatno inspiriran pokretom *Devotio moderna*. Ukratko, radi se o pokretu koji je nastao u sjevernoj Europi u 14. stoljeću, razvio se u 15. stoljeću, dok je u 16. stoljeću počeo naglo slabjeti. Takva se religiozna težnja očitovala kao praktična metoda osobne pobožnosti koja je ostavljala širok prostor za razmišljanje te imala pretežno intimistički karakter; između ostalog, pokazivala je nedovoljan interes za skolastičke rasprave i vraćala se čitanju Otaca posebice zbog poučnih razloga. Njegov je utjecaj, iako indirektan, bio velik i na katoličku i na protestantsku reformu.² Marulićeve veze s pokretom *Devotio moderna* očituju se u gotovo svim njegovim djelima – dovoljno je navesti djelo *De institutione bene vivendi per exempla sanctorum*. Ipak, religiozne namjere, iako možda vrlo opće, ne izostaju ni u *Davidijadi*, junačkom epu u kojem se u vergilijanskim heksametrima pripovijedaju junačka djela kralja Davida. Miroslav Marković³ ovo je djelo objavio u modernom izdanju u Venezueli na temelju kodeksa koji je pronađen u Nacionalnoj knjižnici u Torinu i koji je prikazao Claudio Griggio tijekom ovog skupa/konferencije.⁴

Iz kataloga Marulićevih djela te pogotovo iz popisa posjedovanih tekstova⁵ proizlazi uvjerenje o tome da se nalazimo ispred legitimnog humanista, opskrbljenog gramatičkim i retoričkim sredstvima te otvorenog za raznovrsne discipline i različite interese. Kao što je napomenuto, nesumnjivo je da se u skladu s njegovim duhovnim određenjem, bliskim, kao što je istaknuto, pokretu *Devotio moderna*, njegovo stvaranje posebno okrenulo religioznom, moralnom i poučnom području, iako se okušao u složenoj formi epa i na hrvatskom⁶ i na latinskom jeziku, kao u već spomenutom epu *Davidiadis libri XIV*.

1 Stjepan Krasić, „Život i obrazovanje Marka Marulića”. U: *Colloquia Maruliana IX* (2000): 33–45, posebno 43–44.

2 Usp., barem, Evangelista Villanova, *Historia de la teologia cristiana* (Barcelona: Herder, 1989); tal. prijevod *Storia della teologia cristiana* C. Chiecchia (Rim: Borla, 1994); *Il Portata della Preriforma*, 17–41, posebno 36–37; uvijek korisne stranice Delia Cantimoria *Umanesimo e religione nel Rinascimento* (Torino: Einaudi, 1975).

3 Marko Marulić, *Davidiadis libri XIV*, e codice taurinensi in lucem protulit M. Marković (Mérida: Publicaciones de la dirección de cultura de la Universidad de Los Andes, br. 62, 1957). Usp. Winfried Baumann *Die „Davidiadis“ des Marko Marulić. Das grosse Epos der dalmatischen Latinität* (Frankfurt na Majni, Bern, New York: Peter Lang, 1984).

4 Usp. Claudio Griggio, „Sul codice torinese del Marulo”, u: *Italia - Slavia tra Quattro e Cinquecento: Marko Marulić umanista croato nel contesto storico-letterario dell'Italia e di Padova : atti della Giornata di Studio tenutasi presso l'Università di Padova, il 7 dicembre 2001*, ur. L. Borsetto (Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2004), 119–124.

5 Bratislav Lučin, „‘Studia Humanitatis’ u Marulićevoj knjižnici”. U: *Colloquia Maruliana VI* (1997), 169–203, preuzeto od istog pisca iz članka “Gli ‘Studia Humanitatis’ del Marulić”. U: *Colloquia Maruliana IX* (2000), 57–76; Bratislav Lučin proširio je sadržaj tijekom skupa *Italia - Slavia tra Quattro e Cinquecento : Marko Marulić umanista croato nel contesto storico-letterario dell'Italia e di Padova : atti della Giornata di Studio tenutasi presso l'Università di Padova, il 7 dicembre 2001*: usp. u ovom istom svesku, 43–52.

6 Marko Marulić, *Libar Marca Marula Spilichiana V chomse usdarsi Istoria Sfete udouice ludit u uersih haruacchi slovena chacho ona ubi uoiuodu Olopherna Posridu uoicsh gnegoue i oslobodi puch israelschi od ueliche pogibili*. In Vinegia, per Guilielmo da Fontaneto de Monteferrato, a istantia de maistro Marco libraro ali signo del libro. Nel Anno del Signor MDXXI. Adi xiii. Agosto Linclito [sic!] Antonio Grimano Principe uiuente. Sada se može čitati u talijanskom prijevodu.

Usp. Marko Marulić, *Giuditta*, ur. L. Borsetto, u usporedbi s hrvatskim tekstom (*Introduzione, Nota alla traduzione, Bibliografia di L. B.*), Milano, Hefti, 2001.

Iako splitski humanist svoj život uglavnom provodi u Splitu, ako se isključe neka putovanja u Italiju (Venecija, Rim, Bologna) i kratko studijsko razdoblje provedeno na Sveučilištu u Padovi⁷, može se s velikom sigurnošću pretpostaviti da je imao kontakte s kulturnim sredinama Apeninskog poluotoka, posebno s Venecijom.

Između ostalog, kao što ističe Marulićev biograf Franjo Božičević Natalis⁸, treba spomenuti da je u mladenačkom razdoblju Marulić u domovini imao tri talijanska učitelja. Navest će se barem jedan – vjerojatno najpoznatiji – Tiddeo Acciarini⁹, koji je živio u Splitu od 1461. do 1471. te u Dubrovniku do 1480. i koji je napisao *De medicamentis animorum*, djelo moralnog i poučnog nadahnuća, kao što će to kasnije učiniti i njegov učenik iako se ne može uspostaviti direktna povezanost. Odnosi s Italijom potvrđeni su i u pohvalnom govoru koji je Marulić izgovorio u čast dužda Nicola Marcella (1474). Osim toga, *Davidijadu* je posvetio venecijanskom kardinalu Domenicu Grimaniu koji je živio najviše u Rimu, u svakom slučaju ličnosti velike važnosti koja je bila poznata u cijeloj Italiji. U tom smislu treba spomenuti da je Dubrovčanin Jakov Bunić, latiniziran u *Bonus* (1469 – 1543), svoje djelo *De vita et gestis Christi* posvetio jednoj drugoj talijanskoj uglednoj ličnosti, kardinalu Carafi. Naposljetku, u Veneciji je prvi put 1501.¹⁰ objavljeno Marulićevo djelo *Institutio bene vivendi*.

Da bi se razumjelo ono što se u Italiji događalo pri kraju humanizma, pogotovo aspekti koji se pobliže mogu povezati s Marulićem, između različitih centara talijanskog humanizma kao polazišna točka može se odabrati upravo Venecija, bilo iz najočitijeg razloga što je Venecija 1420. osvojila Dalmaciju, bilo zato što se njezina kulturalna klima mentalitetu splitskog humanista sveukupno čini srodnija od primjerice one firentinske. Nesumnjivo je dosta značajna bila promjena koja se dogodila u venecijanskoj oligarhiji tijekom 15. stoljeća – činjenica je dobro poznata i upravo ću se zato ograničiti na navođenje samo dvaju djela koja su dostojna pažnje. Također i zato što je jedno napisao otac, a drugo sin Zaccarie Barbara, koji su pripadali jednoj od najuglednijih venecijanskih obitelji – upravo obitelji Barbaro.

Dok je Venecija stalno oblikovala vlastitu humanističku kulturu, koju aristokrati nisu odvajali od političkog angažmana, Francesco Barbaro napisao je *De re uxoria* (1416)

7 O Marulićevu mogućem studentskom prisustvu na Sveučilištu u Padovi usp. Sofia Zani, *Marko Marulić, Padova e l'Italia*, u ovom svesku, 24–32.

8 Usp. *Vita Marci Maruli Spalatensis per Franciscum Natalem convicem suum composita*, prvi put objavio Daniele Farlati u *Illiryci sacri tomus tertius* (Venetiis, 1765), 443–445, u dodatku Marku Maruliću *Davidiadis libri XIV* (izdanje navedeno u bilješci 3, 267–270).

9 Giuseppe Praga, „Acciarini, Tiddeo, ad vocem“. U: *Dizionario Biografico degli Italiani* (od sada pa nadalje navođen kao *D. B. I*) (Roma: Istituto della Enciclopedia Treccani, I, 1960), 96–96.

10 Usp. Charles Béné, Sabellicus „lecteur“ de Marulić. U: *Études Maruliennes. Le rayonnement européen de l'oeuvre de Marc Marule de Split*, Zagreb, Split, Erasmus éditions & Cercle littéraire de Split, 1998, 23–37, posebno 23; 34–35.

povodom vjenčanja Lorenza di Giovannia de' Medicia¹¹. Djelce prvenstveno raspravlja o izboru žene, a zatim dolazi sve do odgoja djece. Francesco Barbaro se inteligencijom približava moralnoj vrijednosti braka na tragu one venecijanske aristokratske tradicije koja je u zdravlju obiteljskog života i u reprodukciji postavila temelj za sigurnost Republike kojom je upravljala aristokracija koja je bila spremna služiti sustavu koji se činio kao da je gotovo nadilazi. Kasnije se *humanae litterae* i politička odgovornost spajaju s kršćanstvom koje se smatralo dužnošću potrebnom čovjeku. Zato postoji trostruki sustav koji se temelji na tronošću: kršćanstvo, politička aktivnost i humanistička kultura koja se upotrebljava samo u periodima koje dopuštaju političke obaveze. Jedan postojan svijet koji se temelji dakle na *unanimitas*, na složnosti i na krajnjem povjerenju u vlastito funkcioniranje. Ovo nije mjesto za zadržavanje na takvim temama i na mnogim zanimljivim osobnostima koje su živjele u Veneciji u tom stoljeću. Spomenut ću samo Girolama Donata (1457–1511)¹².

Donato je s jedne strane bio oprezan političar, diplomat i neovisan o crkvenom autoritetu, a s druge se pak strane posvetio *studia humanitatis* kao što se vidi i iz njegovih rukopisa, koji su podijeljeni između polemičkih i apologetskih intervencija te značajnoga filološkog rada. Posvetio se čak i tragu Barbarova filološkog učenja, zatim prijevodu Otaca Istočne crkve (primjerice Giovannia Damascena, Giovannia Crisostoma i Dionigia I'Areopagite), a poslije pisanju djela kao što je *De processione Spiritus Sancti* da bi obranio pravoslavlje zapadnoga kršćanstva. Po Donatovu shvaćanju, kao i po shvaćanju takozvanog *Društva prijatelja*¹³, bez filološke pripreme i bez precizne tekstualne analize nije se moglo ući u svijet teologije. Možda osjetljiviji od *Prijatelja* na krize koje su se iščekivale ili koje su se već događale u Veneciji, nadao se evanđeoskoj obnovi i programu kulturnog preodgoja koji se temelje na prvim izvorima *Otkrivenja*.

Kao što je Girolamo Donato dobro prevideo, prema kraju stoljeća čvrstoća mletačke oligarhije počela je pokazivati pukotine. Kao što je rečeno, upravo u tim godinama jedan drugi potomak obitelji Barbaro, Ermolao, napisao je *De coelibatu* (1473), pohvalnicu samotnjačkom životu koji je udaljen od kućanskih i političkih briga, u potrazi je za misaonim životom, koji je potpuno posvećen učenju te je u savršenoj ravnoteži, bez

11 Usp. Germano Gualdo, *Barbaro, Francesco, ad vocem*. U: D. B. I. VI, 1964, 101–103; Attilio Gnesotto, „Francisci Barbari De re uxoria“. U: *Atti e memorie della Reale Accademia di scienze, lettere e arti di Padova*, XXXII, 1915–1916, 6–105, Claudio Griggio, *Copisti ed editori del „De re uxoria“ di Francesco Barbaro*, Padova, Cleup, 1992.

12 O Girolamu Donatu, usp., barem, Paola Rigo, *Dona', Gerolamo, ad vocem*. U: D.B.I., XL, 1991, 741–753; Vittore Branca, *Ermolao Barbaro e il suo circolo*. U: *Storia della cultura veneta*, III, I, Vicenza, Neri Pozza, 1980, 123–175, posebno 166–169, ponovno tiskano u Vittore Branca, *La sapienza civile. Studi sull'umanesimo a Venezia*, Firenze, Olschki, 1998, II, 51–127, posebno 116–120, na koje se upućuje čak i za jedno dosta prostrano kulturno uvođenje. Usp. Margaret L. King, *Venetian Humanism in an Age of Patrician Dominance*, Princeton University Press, 1986, tal. prijevod: *Umanesimo e patriziato a Venezia nel Quattrocento S. Riccija, II, Il circolo umanistico veneziano*. Profili, Roma, Il Veltrò, 1989, 532–535.

13 Usp. dolje, 36–37.

ambicija i potpuno slobodan.¹⁴ To ne podrazumijeva Ermolaoovu negaciju vrijednosti koje su karakteristične za venecijansko društvo, nego samo odbacivanje vrijednosti koje ga se pobliže tiču. On ocrtava sliku obrazovana plemića, neku vrstu idealne ljudske ispravnosti i unutrašnje čistoće koja se treba ostvariti pomoću pokreta, ponašanja, ugleda osobe. Na taj način Ermolao Barbaro ovdje stvara sliku savršena plemića prije Cortesieva djela *De Cardinalatu* i prije Castiglioneova djela *Libro del Cortegiano*, koje je također prvi put tiskano u Veneciji (1528).¹⁵ Međutim, ono što je važno naglasiti jest njegova potreba za samoćom koja je ujedinjena s neprestanim razmišljanjem i koju je Barbaro iznova tražio da bi se potpuno posvetio proučavanju klasika. Nije vrijeme da se opširno govori o Barbarovoj filološkoj aktivnosti, koja je već prikazana u studijama Pozzia, Brance, Fere, Pastora Stocchia¹⁶ i drugih kritičara, ali ipak je potrebno prisjetiti se barem Almorova projekta da pristupi aristotelском korpusu u njegovoj jedinstvenosti i cjelovitosti s namjerom da se svlada svaka skolastička naslaga i peripatetička ograđenost padovanske škole, ali bez prezirnih stavova; zapravo se ponosio time što je pristaša takvog učenja.

S pokušajima koji su paralelni s Barbarovim ciljevima i koji su možda najbliži poučno-moralnim idealima humanista Marulića, neke su protagoniste generacije Barbarovih suvremenika ili članove malo kasnije generacije pogurale želja za samoćom i potraga za počecima religioznog života, posebno za izvorima svetih tekstova. Jedan snažan tijek duhovnosti, blizak pokretu *Devotio moderna*, još uvijek nije bio lišen kulturnih interesa, već se bio rasprostranio u skupini svetog Giorgia u Algi i odande se proširio po čitavom venecijanskom¹⁷ pa čak i lombardskom tlu. Muraneški krug, koji se volio definirati kao *Društvo Prijatelja*¹⁸, usvojio je zahtjeve reda svetog Giorgia i priredio jedan kratki manifest koji je sadržavao načela njegove *sodalitas*. Začetnici su bili Vincenzo Quirini, Trifon Gabriele, Nicolò Tiepolo i Pietro Bembo¹⁹, a ubrzo su se pridružili i

14 Usp. Margaret L. King, *Venetian Humanism in an Age of Patrician Dominance*, cit. 460–462.

15 Usp. Emilio Bigi, Barbaro, Ermolao, ad vocem. U: D.B.I., VI, 1964, 96–99.

16 Hermolai Barbari *Castigationes Plinianaе et in Pomponium Melam*, I, II, edidit G. Pozzi, Padova, Antenore, 1973–1974. (Thesaurus Mundi, 13–14). Zbog studija Brance ograničavam se samo na to da uputim na potpun rad naveden u 11. natuknici; usp. Vincenzo Fera, *Problemi e percorsi della ricezione umanistica*, u *Lo spazio letterario di Roma antica*, III, Rim, Salerno, 1990, 513–543, „Poliziano Ermolao Barbaro e Plinio“. U: *Una famiglia veneziana nella storia: i Barbaro, Atti del Convegno di Studi in occasione del quinto centenario della morte dell'Umanista Ermolao*, Venecija, 4–6. studenog 1993, zbirke M. Marangoni i M. Pastorea Stocchia, Venecija, Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti, 1994, 193–234; Manlio Pastore Stocchi, *Ermolao Barbaro e la geografia*, 101–116. Za potpunu bibliografiju, usp. Caterina Girfante, „Umanesimo a Venezia. Note critiche per un aggiornamento bibliografico del capitolo *Ermolao Barbaro e il suo circolo*“. U: V. Branca, *La sapienza civile*, cit. 197–216, posebno 212.

17 Antonino Poppi, „La teologia nell'Università e nelle Scuole“. U: *Storia della cultura veneta*, III, 3, 1–33, posebno 23–33 i bibliografija.

18 *Prose e rime di Pietro Bembo*, ur. C. Dionisotti (Torino: UTET, 1962), 699–703

19 Pietro Bembo, zainteresiran za pretežno književne interese, ubrzo se udaljio od *Društva Prijatelja*: čak je odlučio napustiti Veneciju da bi izbjegao obaveze uz koje ga je vezalo njegovo aristokratsko porijeklo. Zbog toga je prvo otišao u Urbino u kojem je tih godina bio velik broj ljudi znatne intelektualne veličine. Naposljetku je odabrao Rim, nakon što je prigrlio crkvenu vlast, tako da je mogao uživati određenu ekonomsku neovisnost zahvaljujući pristupima crkvenim blagodatima i tako da se mogao posvetiti svojem pravom pozivu, onom književnom. U Rimu ga je Papa Lav X. proglasio

Tommaso Giustiniani²⁰, koji je postao karizmatični vođa, Gasparo Contarini²¹ i Giovanbattista Cipelli, poznat kao Egnatius (1478–1553)²².

Osobnosti najveće važnosti za naš diskurs nesumnjivo su Giustiniani, Quirini i Contarini. Giustiniani (1476–1528), koji je također bio plemićkog porijekla, bio je i student Sveučilišta u Padovi sve do 1505. Ubrzo je, i to je bila jedna od temeljnih točaka njegova programa, osjetio snažnu odbojnost prema pariškoj teologiji i zbog svih pitanja o bespredmetnoj raspravi koju je prodrmala skolastika. Nakon putovanja u Palestinu i mnogih nesigurnosti ušao je u osamljenost Camaldolia (1510) gdje je ostao do 1520, a poslije se preselio u Marke gdje je ostao do smrti (1528).

Tommaso Giustiniani htio se vratiti *Bibliji*, otkud je prvotno izabrao dvije knjige poezije, *Psaltir* i *Pjesmu nad pjesmama* (u ovoj naklonosti prema poeziji mogao se osjetiti Petrarčin utjecaj). Čitanje svetog teksta za njega je trebalo biti posredovano ne preko skolastičkih i neoskolastičkih teologa, već preko Crkvenih otaca s kojima se trebalo mjeriti, kao što su humanisti činili s Virgilijem i Ciceronom. Kasnije su nastajala nova i cjelovita izdanja, prisjetimo se učenja Almora Barbara i Girolama Donata: filolog se ujedinjuje s vjernikom kao što se događa i s određenim humanistima preko Alpa. Za ovo je najbolji primjer lik Erazma Rotterdamskog i kao što se već dogodilo s pojedinim predstavnicima rimskog i firentinskog humanizma kao što su Lorenzo Valla²³ i Giannozzo Manetti²⁴.

Giustiniani je, nestrpljiv da uči Sveto pismo prema *hebraica veritas*, poticao vjernog prijatelja Vincenza Quirinia, koji se već upustio u proučavanje hebrejskog jezika i koji je u Veneciji imao na raspolaganju učitelja tog idioma²⁵, da prevede *Psaltir* i *Pjesmu nad pjesmama*:

svojim tajnikom i kasnije kardinalom. Kao što je očito, Bembo je imao drugačiju sudbinu od svojih venecijanskih prijatelja među kojima su mnogi odabrali isposničku čeliju. Usp. Carlo Dionisotti *Introduzione* u *Prose e rime di Pietro Bembo*, 18–34.; Pietro Bembo, *Lettere*, ur. E. Travi, Bologna, Commissione per i testi di lingua, 1990, II (1508–1528), posebno pismo od 30. srpnja 1514. otkriva spor s Quirinijem u kojem čak nisu nedostajale uvrede i sumnjičenja, ljubomore i prkos. Usp. također *Trattatisti del Cinquecento*, ur. G. Pozzi, I, Milano-Napulj, Ricciardi, 1978, 401, bilješka 2.

20 Usp. Giuseppe De Luca, *Letteratura di Pietà a Venezia dal '300 al '600*, ur. V. Branca, Firenca, Olschki, 1953, 42–59.

21 Gigliola Fragnito, *Contarini, Gasparo, ad vocem*. U: D.B.I., XXVII, 1983, 172–192; Ead., *Gasparo Contarini. Un magistrato veneziano al servizio della cristianità*, Firenca, Olschki, 1988, posebno 138–148. (Biblioteca della Rivista di Storia e Letteratura Religiosa: Studi e Testi, 9)

22 Agostino Pertusi, *Cipelli, Giovanbattista, ad vocem*. U: D.B.I., XXV, 1981, 698–702.

23 Lorenzo Valla, *Collatio Novi Testamenti*, ur. A. Perosa, Firenca, Sansoni, 1970. (Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento; Studi e Testi, 1)

24 Za aktivnost znanstvenika o Bibliji G. Manettia, usp. Gianna Gardenal, *Giannozzo Manetti e gli ebrei in Italia nel Quattrocento*, u *Miscellanea di studi in onore di Marco Pecoraro*, I, *Da Dante al Manzoni*, ur. B. M. Da Rif i C. Griggio, Firenca, Olschki, 1991, 101–109, posebno 102–104 i bibliografija.

25 Gerolamo Aleandro. Tijekom studija u Padovi i poslije poglavito u Veneciji pokazao je izvanrednu spretnost u izučavanju orijentalnih jezika među kojima sirijskog, aramejskog i naposljetku hebrejskog: usp. Giuseppe Alberigo, *Aleandro, Gerolamo, ad vocem*. U: D.B.I., II, 1961, 128–135. i Eugenio Massa, *L'eremo, la Bibbia e il Medioevo in umanisti veneti del primo Cinquecento*, Napulj, Liguori, 1992, 211 i bilješka 2.

Počeo sam razmišljati da bi se na hebrejskom trebao bolje razumjeti [književni smisao] i s tom mi je mišlju došla želja da molim i da Vas usrdno zamolim da Vam se mili, sada kada imate učitelja, pogledati ili pročitati Psalme za koje, vjerujem, da su najtajanstveniji dio Svetog pisma, ali uistinu najkorisniji, najdivniji, najsladi, najpotrebniji dio za kasniju interpretaciju cijelog Svetog pisma. Molim vas, ako ne za Vas, onda barem za moje zadovoljstvo, marljivo proučite Psalme na hebrejskom jeziku.²⁶

Intenzivna razmjena pisama, kao i Quriniev napor, trajala je više od godinu dana, a kasnije je Vincenzo krenuo u smjeru Camaldolia. Uvjereni u potrebu čitanja *Biblije* na hebrejskom i s obzirom na književni smisao²⁷ oboje smatraju neizbježnim da kršćanski narod preoblikuje svoju kulturu. Ipak, bez nade u povratak cijele Crkve i svih vjernika *hebrejskoj istini*, Giustiniani tvrdi da je neznanje, prije svega svećenika – koji zbog toga vjernicima više ne mogu prenositi znanje o pravom Bogu i o pravom Kristu – uzrok svega zla. Za Giustiniana i za Qurinia, koji su 1513. javno iznijeli svoje ideje papi Lavu X. u djelu *Libellus*, reforma Crkve značila je povratak izvornoj Crkvi i katehezi kojom bi se možda mogla poništiti skolastička dogmatika i u kojoj bi se po mogućnosti čitala Biblija – i upravo to je najinovativnija ideja dvojice prijatelja – na narodnim jezicima. Poznato je da je ovo ostvareno u Italiji tek Drugim vatikanskim koncilom 1963. Po mnogim se stihovima Giustiniani i Quarini čine Lutherovim prethodnicima; oni se nalaze na strani velikih reformatora, ali dobro kaže Eugenio Massa: „Kucaju na vrata kulturne reforme, bez da joj uništavaju pragove u ratnoj odori.“

Vrijedno je prisjetiti se i toga da su na početku 16. stoljeća postojale mnoge osobe koje su u različitim intelektualnim sredinama, u drugačijoj mjeri, zahtijevale reformu Katoličke crkve *in capite et in membris*, obnovu koja bi kasnije mogla krenuti različitim smjerovima²⁸ s obzirom na različite kulturne faktore. Gasparo Contarini dijelio je u djelu *De officio viri boni ac probi episcopi*, s određenim razlikama, glavne ideje svojih dvaju prijatelja iz djela *Libellus*. Međutim, ako takvo djelo *Libellus* nije bilo uzeto u obzir, kao što su se Giustiniani i Quirini bili nadali, na Petom lateranskom koncilu (1513), u sljedećim godinama percepcija mogućih prijetnji prekidom uzrokovanim luteranskom doktrinom prisilit će hijerarhiju da jasnije shvati potrebu za obnovom i pokazat će im razboritost određenih naprednih prijedloga dvaju pustinjaka²⁹.

26 Pismo koje je Giustiniani poslao Quiriniu u siječnju 1511.; cit. iz Eugenio Massa, *L'eremo, la Bibbia e il Medioevo*, 201–211.

27 Iz preciznog Massina istraživanja među Giustinianovim papirima, koji su sačuvani u osamljenosti Tuscola, proizlazi da je fra Paolo zapravo odobravao djelo „Interpretazioni tipologiche e cristologiche, che almen nel numero, sembrano eccedere la norma della tradizione più rigorosa“. Usp. Eugenio Massa, 231. Na taj se način približavao običaju koji se već ukorijenio u kršćanskoj tradiciji te u tropološkom čitanju koje Marulić ispunjava u *Davidijadi*. Usp. ispod, 41–42.

28 Usp. Cesare Vasoli, „La crisi del tardo Umanesimo e le aspettative di riforma in Italia tra la fine del Quattrocento e il primo Cinquecento“. U: *Storia della teologia*, III, *L'età della Rinascita*, gl. ur. G. D'Onofrio, Monteferrato, Piemme, 1995, pogl. VIII, 397–485, posebno 398; 445–453.

29 Usp. Gigliola Fragnito, *Gasparo Contarini*, 141–145.

Dakle, naglasili su se određeni aspekti talijanske predreformističke kulture, pogotovo na venecijanskom području, jer, kao što je rečeno, u njoj se mogu pronaći analogije s političkom i religioznom orijentacijom Marka Marulića koje se očituju, primjerice, iz čitanja *De institutione bene vivendi*. Također, Marulić je ostavio i junačko-biblijski ep, smještajući se na taj način među pisce koji su dali poticaj humanističkoj poeziji u smjeru religiozne zadaće i koji su napustili poganske Muze da bi se posvetili *Maiori*³⁰, kao što izjavljuje Sannazaro u jednoj elegiji koju je posvetio Cassandri Marchese: „Mox maiora vocant me numina, scilicet alti / incessere animum sacra verenda Dei“. Od tog trenutka, odnosno, od datuma koji Vecce smješta oko 1502, pisac *Arkadije* posvetio se pisanju duhovne poezije, sve do kasnijeg oblikovanja epa *De partu Virginis* koji je vjerojatno počeo pisati oko 1505. i koji je objavljen u konačnom izdanju 1526.³¹ Trebat će se također prisjetiti mladenačkog djela *De morte Christi Domini ad mortales lamentatio*, u nedavnom izdanju Carla Veccea koji pretpostavlja da je djelo napisano tijekom pariškog boravka Napoletanca (1501–1505). S obzirom na veliku slavu Sannazara kao pjesnika na narodnom jeziku, začuđuje i stoga je vrlo značajna preobrazba pravca. Međutim, nije bio sam – drugi se pisci već u 15. stoljeću posvećuju stvaranju epova s tematikom većinom preuzetom iz evanđelja. Ta se tradicija nastavila u 16. stoljeću i neki su pisci osobito voljeli tragičnu formu pored junačkog epa.

Kako bi se ostalo na padovanskom teritoriju mogu se uzeti potezi Girolama dalle Valli, doktora medicine i docenta te znanosti od 1446. do 1470. na Sveučilištu u Padovi, koji je u mladosti napisao kratak spjev *Jesueide*³² – pokušaj pisca početnika, ali onog koji je vjerojatno bio prvi koji je prethodio tom pjesničkom putu. Ipak, zbog pretjeranog prihvaćanja klasičnih obrazaca ep *Jesueide*, otvoren invokacijom gramatičaru Donatu, ne bi se svidio Erazmu, autoru *Ciceronianusa*³³.

Najpoznatiji i najviše slavljen još od svojih suvremenika jest karmelićanin Giovanni Battista Spagnoli (1448–1516), zvan Mantovanac, koji je između ostalih djela sastavio *Parthenice*³⁴, ep o Marijini životu³⁵. Nakon što je u prvim četirima stihovima predstavio temu o kojoj će se raditi, ne okreće se izvoru Muza ili vodama Fokide (očita

30 Carlo Vecce, „MAIORA NUMINA, la prima poesia religiosa e la Lamentatio di Sannazaro“. U: *Strumenti critici e letterari*, XLIII (1991), 49–94.

31 Iacopo Sannazaro, *De partu Virginis*, ur. C. Fantazzi-A. Perosa, Firenze, Olschki, 1988.

32 usp. Roberto Cessi, „Un poemetto cristiano del secolo XV“. U: *Padova medioevale. Studi e documenti*, prikupio i uredio D. Gallo, Padova, Erredici, 1985, II, 743–750; Giancarlo Casnati, „Dalle Valli, ad vocem“. U: *D.B.L.*, XXXII, Rim, 1986, 110–111. Djelo Dalle Vallia naslovljeno je *Jesueide* ili *Jesuida* u rukopisima i izdanjima.

33 Usp. Desiderio Erasmus da Rotterdam, *Il Ciceroniano o dello stile migliore*, kritički latinski tekst, talijanski prijevod, predgovor, uvod i bilješke A. Gambaro, Brescia, La Scuola Editrice, 1968, posebno 276–281. Roterdamski humanist negirao je da se može pristati na kršćansku vjeru zaodijevajući joj vrijednosti, koncepte i misli u klasične, odnosno poganske, forme.

34 Giovanni Battista Spagnoli, *Parthenica prima sive mariana*, za Platonem de' Benedettia, Bononiae 1488; sada se može čitati u E. Bolisani, *La Parthenice Mariana di Battista Mantovano*, Padova, Tipografia Antoniana, 1957.

35 Prije nego što je ušao u karmelićanski red, napisao je ep *Alphonsus* u čast Alfonsa d'Aragone.

aluzija na Delfe i na Apolonovo svetište), ali zaziva pomoć jedne muze i jednog božanstva, zaključujući: „ Ergo / tu diva fave [...] / nostro tu sola labori / sis praesens“³⁶. Ako ga Erazmo definira kao *Vergilius christianus*, Marc'Antonio Coccio³⁷, poznatiji kao Sabellico, u djelu *De latinae linguae reparatione* (1497) tvrdi:

Baptistae mantuani, viri carmelitana religione, carmen nequeo satis admirari ob incredibiles virtutes. Scripsit ad hunc diem non pauca et de vita Virginis, de oratoris et poetae laudibus, de contemptu mortis; quod si ex iis quae ad nos delata sunt licet de hominis ingenium in universum iudicare, quem illi in hoc genere dicendi praeferas hodie habemus ferme neminem.³⁸

Izbor ovog Spagnolieva pohvalnoga govora, između ostalih, primjerice onog već spomenutog Erazmova ili onog, još preciznije, Pica della Mirandole³⁹, nije slučajan jer među prvima svjedoči o sreći stvaranja Mantovanca u Veneciji.

U ovom se kontekstu treba sjetiti barem dviju tragedija kršćanskog nadahnuća iz 16. stoljeća: *Theandrothanatos* Giovannia Francesca Contia Quinziana Stoe, porijeklom iz Brescie, i *Christus* Coriolana Martirana, nastalog nekoliko godina kasnije.⁴⁰ *Theandrothanatos* jest izuzetno dramatična tragedija s obilježjima Senekinih tragedija čiji složeni stil ukrašen retoričkim figurama bogato koristi amplifikaciju kratke evanđeoske priče. Preostale su dvije redakcije – jedna iz 1508. i druga iz 1514. – od kojih druga više ističe stilističke elemente koji su gore navedeni.⁴¹ Djelo *Christus* Martirana iz Cosenze napisano je na klasičnom latinskom koji je manje ekspresivan, ali radnja i izraženi koncepti očito su srodniji onima u djelu *Theandrothanatos*. Teološko središte pojavljuje se direktno povezano sa žrtvom križa preko niza funkcionalnih opreka između ljudskih grijeha – bilo grijeh Adama i Eve, bilo grijeh Isusovih neprijatelja – i Isusova otkupiteljskog djelovanja – pastir spašava vlastito stado nudeći vlastiti život, prinosi se žrtva, žrtva paljenica u ugovoru novog saveza.

Čini se da se na izmaku humanizma događa ono što se dogodilo u kasnoj antici,

36 „Sed neque Pierii fontis, neque Phocidis undae / nunc vada sunt tentada mihi: maiore camoena / et maioris pous nunc est ope numinis. Ergo / tu mihi diva, fave, caelum cui militat omne / quam trepidant Herebi sedes, cui terra fretumque / vota precesque ferunt. Nostro tu sola labori / sis praesens: operique tuo largita futuro / praesidium nostrae veniens illabere mentis“. Usp. E. Bolisani, *La Parthenice Mariana*, 24.

37 Francesco Tateo, Coccio, „Marcantonio“. U: *D.B.I.*, XXVI, 1982, 510–515.

38 Marco Aantonio Sabellico, *De latinae linguae reparatione*, ur. G. Bottari, Messina, Università degli Studi di Messina, Centro interdepartimentale di studi umanistici, 1999, 161–162 i bilješka 1, 162–163.

39 Za sud o Spagnoliu od suvremenih ili malo kasnijih pisaca, usp. M. A. Sabellico, 162, bilješka 1.

40 Coriolano Martirani „Christus“. U: *Tragoediae*, VIII, za M. Martiranum, Napulj, 1556.

41 Quintiani Stoeae *Tragoedia de passione domini nostri Jesu Christi quae Theoandrothanatos inscribitur*, apud Petrum Martyrem Mantegatium, Mediolani 1508, kratka redakcija koja okuplja cijeli tekst; Quintiani Stoeae *Poemata Sacra*, Impressum hoc Christianum opus in celeberrima Parrhisiorum Lutetia: impensis Ioannis parvi a parthenopaeo partu, MDXIII, ff. viir-xlviii. Dopuštam si uputiti na svoj kratki uvod. „Osservazioni sulla lingua e sullo stile del Theoandrothanatos“, u *Il „Theoandrothanatos“* di Giovan Francesco Conti detto Quinziani Stoa, *uvod* G. Gardenal, E. Selmi, *prijevod* latinskog teksta G. Gardenal, Brescia, Queriniana editrice (Annali Queriniani / Monografie, 2), 2002, 119–134.

točnije, poslije Kostantinova mira (313) kada beskrvne pjesničke muze više nisu mogle slaviti pobjede i antičke heroje, već su odabrani drugi motivi. Jedan od najvažnijih bio je motiv Kristove muke, smrti i uskrsnuća, dakle svetkovina Uskrsa. Osim toga, nije slučajno što je 1501–1502. Aldo Manuzio dao tiskati *Poetae christiani veteres*, zbornik kršćanskih pisaca četvrtog stoljeća. Upravo se u ovu vrstu djela, kao što je već rečeno, smješta i Marulićeva *Davidijada* koja na profinjenom latinskom pripovijeda junačka djela kralja Davida. Izbor lika iz Starog zavjeta nesumnjivo je novost iako se figura kralja Davida čita u isključivo alegorijskom ključu i interpretira kao *figura Christi*. Svjestan svetosti sadržaja piše invokaciju koja će izazvati Erazmovo odobravanje:

Nam non ego dicere Troaiae
 Excidium Thebasve paro, nec sparsa cruore
 Thessala romano bellis civilibus arva,
 Sed caelo cognatum opus arcanisque sacratum
 Mysteriis. Quroum qui solus crederis autor,
 Solus, magne deus, mihi iam cantanda ministres⁴²

Dakle, Marulić se također uključuje u takvu kulturnu klimu koja je u Italiji određene autore navela da odaberu duhovno pjesništvo. Osim navedenog, iz potvrde izravnih ili neizravnih odnosa koje je splitski humanist održavao s osobama iz kulturnog života, venecijanskog⁴³ i općenito talijanskog svijeta, može se navesti dvostruko svjedočanstvo, već navedenog, Marca Antonia Sabellica, rođenog u blizini Rima, ali koji se ubrzo preselio u Veneciju kao docent na Sveučilištu San Marco. S jedne strane Coccio slavi Splitsanina u osmoj knjizi desete *Enneade*⁴⁴, slavi uzvišenost pape Siksta VI. (1471–1484) zbog veličanstvenih arhitektonskih djela koja je izgradio, zbog izvanredne aktivnosti vatikanske tipografije i zbog sposobnosti da se okruži *viri illustres*. U jednoj vrsti kratkog popisa nabraja slikare, filozofe, pjesnike i govornike koje dijeli s obzirom na područje iz kojeg potječu. Između *rhetores*, *poetae* i *oratores* spominje i trojicu iz Dalmacije: „Delmatici nominus Heluis Ceruinus Raghuseus, Johannes Gotius orator, eius municeps; Marcus Marullus Spalatrensis“; zatim nastavlja s talijanskim gradovima i pokrajinama i navodi Ficina, Poliziana i Pontana, da se podsjetimo samo nekih. S druge pak strane prema ozbiljnoj rekonstrukciji venecijanskog humanista Charlesa Bénéa u sastavljanju *Exemplorum libri decem*⁴⁵ crpi opširnu inspiraciju iz djela *Institutio bene vivendi per exempla sanctorum*⁴⁶.

42 Marko Marulić, *Davidiadis liber I*, v. stih. 6–11. Navodi se iz izdanja navedenog pod bilješkom 3.

43 O posebnim odnosima s kulturnjacima koji su živjeli u Veneciji svjedoči 7 Marulićevih pisama (1501–1516). Usp. Ch. Béné, *Sabellicus „lecteur“ de Marulić*, 34–35.

44 Marco Antonio Sabellicus *Enneades sive rhapsodia historiarum ab orbe condito ad inclinationem romani imperii ad annum salutis millesimum quingentesimum quartum*, za Bernardinum Vercellensem, Venetiis, 1504, II, *Enneades x*, Liber viii, f. clxvii.

45 *Exemplorum libri decem*, za Joannem Bartholomeum, Venetiis, 1507.

46 Charles Béné, *Sabellicus „lecteur“ de Marulić*, 24–37.

BIBLIOGRAFIJA

Alberigo, Giuseppe. „Aleandro, Gerolamo“. U: *Dizionario Biografico degli Italiani*, II. Rim: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1961.

Barbaro, Ermolao. *Barbari, Hermolai. Castigationes Plinianae et in Pomponium Melam*, I, II, ur. G. Pozzi. Padova: Antenore, 1973–1974.

Baumann, Winfried. *Die „Davidiadis“ des Marko Marulić. Das grosse Epos der dalmatischen Latinität*. Frankfurt na Majni, Bern i New York: Peter Lang, 1984.

Bembo, Pietro. *Lettere*, ur. E. Travi. Bologna: Commissione per i testi di lingua, 1990.

Béné, Charles. „Sabellicus 'lecteur' de Marulić“. U: *Études Maruliennes. Le rayonnement européen de l'oeuvre de Marc Marule de Split*. Zagreb i Split: Erasmus éditions & Cercle littéraire de Split, 1998.

Bigi, Emilio. „Barbaro, Ermolao“. U: *Dizionario Biografico degli Italiani*, VI. Rim: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1964.

Branca, Vittore. „Ermolao Barbaro e il suo circolo“. U: *Storia della cultura veneta*, III, I. Vicenza, Neri Pozza, 1980.

Cantimori, Delio. *Umanesimo e religione nel Rinascimento*. Torino: Einaudi, 1975.

Casnati, Giancarlo. „Dalle Valli“. U: *Dizionario Biografico degli Italiani*, XXXII, 110-111. Rim: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1986.

Cessi, Roberto. „Un poemetto cristiano del secolo XV“. U: *Padova medioevale. Studi e documenti*, prikupio i uredio Donato Gallo. Padova: Erredici, 1985.

De Luca, Giuseppe. *Letteratura di Pietà a Venezia dal '300 al '600*, ur. V. Branca. Firenca: Olschki, 1953.

Desiderio Erasmus da Rotterdam. *Il Ciceroniano o dello stile migliore*, kritički latinski tekst, talijanski prijevod, predgovor, uvod i bilješke Angiolo Gambaro. Brescia: La Scuola Editrice, 1968.

Dionisotti, Carlo. „Introduzione“. U: *Prose e rime di Pietro Bembo*. Torino: UTET, 1962.

Dionisotti, Carlo (ur). *Prose e rime di Pietro Bembo*. Torino: UTET, 1962.

Farlati, Daniele. „Vita Marci Maruli Spalatensis per Franciscum Natalem convicem suum composita“. U: *Illiryici sacri tomus tertius, Venetiis*. 1765.

Fera, Vincenzo. „Poliziano, Ermolao Barbaro e Plinio“. U: *Una famiglia veneziana nella storia. I Barbaro: atti del convegno di studi in occasione del quinto centenario della morte dell'umanista Ermolao*. Venecija: Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti, 1994.

Fera, Vincenzo. „Problemi e percorsi della ricezione umanistica“. U: *Lo spazio letterario di Roma antica*, sv. 3. Rim: Salerno, 1990.

Fragno, Gigliola. „Contarini, Gasparo“. U: *Dizionario Biografico degli Italiani*, XXVII. Rim: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1983.

Fragno, Gigliola. *Gasparo Contarini. Un magistrato veneziano al servizio della cristianità*. Firenze: Olschki, 1988.

Gardenal, Gianna. Giannozzo Manetti e gli ebrei in Italia nel Quattrocento. U: *Miscellanea di studi in onore di Marco Pecoraro: Da Dante al Manzoni*, sv. 1, ur. B. M. Da Rif i C. Griggio. Firenze: Olschki, 1991.

Gardenal, Gianna. „Osservazioni sulla lingua e sullo stile del Theoandrothanatos“. U: *Il „Theoandrothanatos“ di Giovan Francesco Conti detto Quinziani Stoa*, uvod Gianna Gardenal, Elisabetta Selmi, prijevod latinskog teksta Gianna Gardenal, 119-134. Brescia: Queriniana editrice (Annali Queriniani / Monografie, 2), 2002.

Girffante, Caterina. Umanesimo a Venezia. Note critiche per un aggiornamento bibliografico del capitolo „Ermolao Barbaro e il suo circolo“. U: *La sapienza civile*, ur. V. Branca. Firenze: Olschki, 1998.

Gnesotto, Attilio. „Francisci Barbari De re uxoria“. U: *Acti e memorie della Reale Accademia di scienze, lettere e arti di Padova*, XXXII. 1915–1916.

Griggio, Claudio. *Copisti ed editori del „De re uxoria“ di Francesco Barbaro*. Padova, Cleup, 1992.

Griggio, Claudio. „Sul codice torinese del Marulo“. U: *Italia – Slavia tra Quattro e Cinquecento; Marko Marulić umanista croato nel contesto storico-letterario dell'Italia e di Padova: atti della Giornata di Studio tenutasi presso l'Università di Padova il 7 dicembre 2001*, ur. L. Borsetto. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2004.

Gualdo, Germano. „Barbaro, Francesco“. U: *Dizionario Biografico degli Italiani*. Roma: Istituto della Enciclopedia Treccani, VI. 1964.

King, Margaret L. *Venetian Humanism in an Age of Patrician Dominance*. Princeton University Press, 1986.

Krasić, Stjepan. „Život i obrazovanje Marka Marulića“. U: *Colloquia Maruliana IX*, 2000.

Lučin, Bratislav. „'Studia Humanitatis' u Marulićevoj knjižnici“. U: *Colloquia Maruliana VI*, 1997.

Martirano, Coriolano. „Christus“. U: *Tragoediae*, VIII, za M. Martiranum. Napulj, 1556.

Marulić, Marko. *Davidiadis libri XIV*, ur. M. Marković. Mérida: Publicaciones de la dirección de cultura de la Universidad de Los Andes, 1957.

Marulić, Marko. *Giuditta*, ur. L. Borsetto, (Introduzione, Nota alla traduzione, Bibliografia di L. B.). Milano: Hefti Edizioni, 2001.

Massa, Eugenio. *L'eremo, la Bibbia e il Medioevo in umanisti veneti del primo Cinquecento*. Napulj: Liguori, 1992.

Pastore Stocchi, Manlio. „Ermolao Barbaro e la geografia“. U: *Una famiglia veneziana nella storia. I Barbaro: atti del convegno di studi in occasione del quinto centenario della morte dell'umanista Ermolao*. Venecija: Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti, 1994.

Poppi, Antonino. „La teologia nell'Università e nelle Scuole“. U: *Storia della cultura veneta*, III. Vicenza: Neri Pozza, 1981.

Pertusi, Agostino. „Cipelli, Giovanbattista“. U: *Dizionario Biografico degli Italiani*, XXV. Rim: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1981.

Pozzi, Mario. *Trattatisti del Cinquecento*, sv 1, ur. G. Pozzi. Milano-Napulj: Ricciardi, 1978.

Praga, Giuseppe. „Acciarini, Tiddeo“. U: *Dizionario Biografico degli Italiani*. Rim: Istituto della Enciclopedia Treccani, I. 1960.

Quintiani Stoa. *Tragoedia de passione domini nostri Jesu Christi quae Theoandrothanatos inscribitur, apud Petrum Martyrem Mantegatium, Mediolani 1508*, kratka redakcija koja okuplja cijeli tekst; *Quintiani Stoa Poemata Sacra, Impressum hoc Christianum opus in celeberrima Parrhisiorum Lutetia: impensis Ioannis parvi a parthenopaeo partu, MDXIII*, ff. viir-xlvi.

Rigo, Paola. „Dona', Gerolamo“. U: *Dizionario Biografico degli Italiani*. Roma: Istituto della Enciclopedia Treccani, XL, 1991.

Sabellico, Marco Antonio. *De latinae linguae reparatione*, ur. Guglielmo Bottari. Messina: Università degli Studi di Messina, Centro interdipartimentale di studi umanistici, 1999.

Sabellicus, Marcus Antonius. *Enneades sive rhapsodia historiarum ab orbe condito ad inclinationem romani imperii ad annum salutis millesimum quingentesimum quartum*, za Bernardinum Vercellensem. Venetiis, II, Enneades x, Liber viii, f. clxvii, 1504.

Sabellico, Marco Antonio. *Exemplorum libri decem*, za Joannem Bartholomeum, Venetiis, 1507.

Sannazaro, Iacopo. *De partu Virginis*, ur. Charles Fantazzi-Alessandro Perosa. Firenca: Olschki, 1988.

Spagnoli, Giovanni Battista. „Parthenica prima sive mariana“, za Platonem de' Benedettija, Bononiae, 1488. U: *Bolisani, Ettore. La Parthenice Mariana di Battista Mantovano*. Padova: Tipografia Antoniana, 1957.

Tateo, Francesco. „Coccio, Marcantonio“. U: *Dizionario Biografico degli Italiani*, XXVI. Rim: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1982.

Valla, Lorenzo. *Collatio Novi Testamenti*, ur. A. Perosa. Firenca: Sansoni, 1970.

Vasoli, Cesare. „La crisi del tardo Umanesimo e le aspettative di riforma in Italia tra la fine del Quattrocento e il primo Cinquecento“. U: *Storia della teologia, III, L'età della Rinascita*, gl. ur. G. D'Onofrio. Montferrat: Piemme, 1995.

Vecce, Carlo. „MAIORA NUMINA, la prima poesia religiosa e la Lamentatio di Sannazaro“. U: *Strumenti critici e letterari*, XLIII 1991.

Villanova, Evangelista. *Historia de la teologia cristiana*. Barcelona: Herder, 1989.

Zani, Sofia. „Marko Marulić, Padova e l'Italia“. U: *Italia – Slavia tra Quattro e Cinquecento; Marko Marulić umanista croato nel contesto storico-letterario dell'Italia e di Padova: atti della Giornata di Studio tenutasi presso l'Università di Padova il 7 dicembre 2001*, ur. L. Borsetto. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2004.